Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 82
FILOLOGIYA

AYOL SUBYEKTI VA PATRIARXAL DISKURSNING POETIK DEKONSTRUKSIYASI: SYLVIA PLATHNING "THE APPLICANT" VA HALIMA XUDOYBERDIYEVANING "TOMOQ QIRISHI" SHE'RLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Nigora Ustamirzayevna Egamova*

O'qituvchi, mustaqil izlanuvchi (10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik) Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti, Namangan, O'zbekiston

✉ nigoraegamova2@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada amerikalik shoira Sylvia Plathning "The Applicant" (1962) va o'zbek xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyevaning "Tomoq qirishi" she'rlari patriarxal diskurs hamda ijtimoiy gender rollarining poetik dekonstruksiyasi nuqtai nazaridan qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganiladi. Muallifga ma'lum bo'lishicha, ikki she'r yagona tahliliy yo'nalish — patriarxal nazoratning ayol shaxsiga ta'siri asosida chog'ishtirilib, ulardagi umumiy badiiy usul hamda madaniy-uslubiy tafovutlar ochib beriladi. Tadqiqotning nazariy asosini Simone de Beauvoirning immanensiya va "Boshqa" tushunchalari hamda Judith Butlerning gender performativligi nazariyasi tashkil etadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, madaniy jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki an'anada ijod qilgan shoiralar bir xil gender masalasini turli badiiy usullarda hal etadilar; bu esa ayol subyektivligi muammosining umuminsoniy mohiyatini ko'rsatadi va qiyosiy adabiyotshunoslik uchun uslubiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar

patriarxal diskurs, konfessional she'riyat, gender rollari, poetik dekonstruksiya, qiyosiy adabiyotshunoslik, ayol subyektivligi, immanensiya, performativlik, Plath, Xudoyberdiyeva.

DOI: 10.5281/zenodo.21743218

KIRISH

Qiyosiy adabiyotshunoslikning muhim vazifalaridan biri — turli madaniy, diniy va til an'analariga mansub badiiy asarlarni yagona nazariy yo'nalishda chog'ishtirib, ular zamiridagi umumiy insoniy tajribani ochib berishdir. Bunday qiyosiy tahlil, agar u faqat tashqi o'xshashliklarni sanab o'tish yoki, aksincha, faqat farqlarni ta'kidlash bilan cheklansa, yetarli bo'lmaydi; eng samarali qiyos har bir o'xshashlik zamiridagi farqni va har bir farq zamiridagi chuqurroq ichki o'xshashlikni izchil ochib berishga qaratilgan bo'lishi lozim. XX asr jahon she'riyatida ayol shaxsi va patriarxal jamiyat munosabatlari masalasi ana shunday umumiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Konfessional she'riyat — shaxsiy, intim, ko'pincha iztirobli tajribani ochiq va bevosita she'riy til orqali ifodalash an'anasi — bu masalani badiiy o'rganishning eng ta'sirchan vositalaridan biriga aylandi [2]. Bunday she'riyatda "men"ning shaxsiy iqrori ko'pincha ijtimoiy ma'no kasb etadi: ayolning o'z tajribasi haqida ochiq so'zlashining o'zi patriarxal jimlik tartibiga qarshi bir harakat sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shu jihat ikki mutlaqo farqli madaniyatga mansub shoiralar ijodini yagona tahliliy yo'nalishda chog'ishtirishga imkon beradi.

Amerikalik shoira Sylvia Plath (1932–1963) va o'zbek xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyeva (1947–2018) bir-biridan tamomila farqli tarixiy, diniy va til sharoitida, o'zaro hech qanday bevosita adabiy ta'sirdan xoli holda ijod qilganlar. Shunga qaramay, har ikkalasi ham o'z she'riyatida ayolni ijtimoiy rollar va patriarxal

nazorat doirasida tasvirlash masalasiga qayta-qayta murojaat qiladi. Bu ichki yaqinlik ularni qiyosiy tadqiqot uchun ayniqsa qulay manbaga aylantiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi — Plathning “The Applicant” va Xudoyberdiyevaning “Tomoq qirishi” she’rlarini yagona tahliliy yo‘nalish, ya’ni patriarxal diskurs va ijtimoiy rollarning she’riy dekonstruksiyasi nuqtai nazaridan qiyosiy o‘rganishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: patriarxal diskurs va poetik dekonstruksiya tushunchalarining nazariy asoslarini ko‘rsatish; har bir she’rni alohida tahlil qilish; ularni umumiylik va tafovutlar bo‘yicha chog‘ishtirish; hamda madaniy-tarixiy farqlarni izohlash. Tadqiqot qiyosiy-tipologik usul hamda gender-feministik adabiyotshunoslik yondashuvi asosida olib borildi. Bu ikki she’r ilgari birgalikda, aynan shu yo‘nalishda tadqiq etilmagan; ularni yagona tahliliy tekislikda chog‘ishtirish maqolaning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

1. NAZARIY-USLUBIY ASOS

“Patriarxal diskurs” deganda biz jamiyatda erkak hokimiyatini tabiiy va o‘zgarmas deb ko‘rsatuvchi, ayolni esa ikkilamchi, bog‘liq va itoatkor o‘ringa joylashtiruvchi til, tasavvur va turmush amaliyotlari yig‘indisini nazarda tutamiz. Bu diskurs ayolga muayyan ijtimoiy rollarni — xizmatkor, ona, itoatkor xotin — “tabiiy” va muqarrar deb qabul qildirishga intiladi. Badiiy asar esa bu diskursni ham qayta ishlab chiqarishi, ham unga qarshi turishi, ya’ni uni ichdan yemirishi — dekonstruksiya qilishi mumkin.

Tadqiqotning birinchi nazariy tayanchi — Simone de Beauvoirning qarashlaridir. Beauvoir patriarxal madaniyat ayolni “shaxs” (subyekt) emas, balki erkakka nisbatan belgilanuvchi “Boshqa” sifatida qurishini ko‘rsatib bergan. Uning mashhur fikriga ko‘ra, *“ayol tug‘ilmaydi, ayol bo‘lib yetishtiriladi”* [3] — ya’ni ayollik tug‘ma xususiyat emas, balki ijtimoiy hayotda shakllantiriladigan holatdir. Beauvoir, shuningdek, ayolning immanensiyaga, ya’ni harakatsiz, kutuvchi, o‘zini namoyon eta olmaydigan o‘ringa mahkum etilishini tanqid qiladi. Bu ikki tushuncha — “Boshqa” va “immanensiya” — quyida tahlil qilinadigan she’rlarni tushunishda kalit vazifasini bajaradi.

Ikkinchi nazariy tayanch — Judith Butlerning gender performativligi tushunchasidir. Butler 1990-yilda chop etilgan “Gender Trouble” asarida genderni qotib qolgan mohiyat emas, balki ijtimoiy me’yorlarning uzluksiz, majburiy takroridan iborat harakat sifatida ta’riflaydi [4]. Bu qarash gender rolining “tabiiyligi” haqidagi soxta tasavvurni yemiradi: agar gender doimo takrorlanadigan ijtimoiy ijro bo‘lsa, demak, uni boshqacha ijro etish yoki buzish ham mumkin. Adabiy tahlil uchun bu tushuncha muhim, chunki u lirik “men”ni barqaror, tugallangan shaxs emas, balki doimiy shakllanishdagi, ikkiga bo‘lingan subyekt sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Shu nazariy asosda “poetik dekonstruksiya” deganda biz shoirning “tabiiy” deb qabul qilingan gender rollari va patriarxal diskursning sun’iy, ijtimoiy qurilgan tabiatini badiiy til — istehzoli taqlid, qarama-qarshilik, metafora, so‘z va grammatik shakl tanlovi orqali fosh etishi va ichdan yemirishini tushunamiz. Quyida ko‘rsatiladiki, Plath va Xudoyberdiyeva bu dekonstruksiyani turli badiiy usullarda amalga oshiradilar, biroq ularning asosiy usuli mohiyatan bir xil bo‘lib qoladi.

2. “THE APPLICANT”: NIKOH, TOVARLASHTIRISH VA AYOLNING BUYUMGA AYLANTIRILISHI

Plathning 1962-yil oktyabrida mashhur “Daddy” she’ridan bir kun oldin yozilgan “The Applicant” she’ri o‘ziga xos g‘ayrioddiy so‘roq-suhbat shaklida qurilgan: nomi va jinsi ko‘rsatilmagan “sotuvchi” ovozi nomzodga, ya’ni ariza beruvchiga, xuddi sug‘urta yoki uy-ro‘zg‘or buyumini sotayotgandek, “xotin” taklif qiladi [1]. She’rning boshlanish savollari nomzodning jismoniy “nuqsonlari” — sun’iy a’zolar, tishlar, tayoq bor-yo‘qligini tekshiradi va shu tariqa nikohni tibbiy ko‘rikdan o‘tish, insonni ehtiyot qism kabi baholash jarayoniga aylantiradi. Shu o‘rindanoq nikoh tuzumi savdo munosabatlariga o‘xshatiladi va bu o‘xshatish butun asar davomida izchil kuchaytiriladi.

She’rning asosiy hajviy usuli — ayol shaxsini xizmat ko‘rsatuvchi “qo‘l”ga qisqartirishdir: kelin choy keltiradigan, boshog‘riqni aritadigan, aytilgan har qanday ishni bajaradigan a’zo sifatida taqdim etiladi. Sinekdoxa (butunni bo‘lak orqali ifodalash) yordamida ayol butun shaxsiyatidan mahrum qilinib, faqat vazifaga aylantiriladi — bu Beauvoirning ayolni “shaxs” emas, “vazifa” sifatida belgilash haqidagi tanqidini bevosita ko‘rsatadi [3]. So‘ngra sotuvchi kelinni “kafolatlangan”, chidamli, yillar o‘tishi bilan qadri oshadigan sarmoya

sifatida ta’riflaydi. Bu reklama va bozor tilining istehzoli taqlidi bo‘lib, u savdo mantiqi va patriarxal nikohning bir xil qotib qolgan, insonni foyda nuqtai nazaridan baholovchi asosga tayanishini ochib beradi.

She’rning eng kuchli obrazlaridan biri — kelinning “jonli qo‘g‘irchoq” sifatida tasvirlanishidir: sotuvchi uni *“It can sew, it can cook, it can talk, talk, talk”* deb ta’riflaydi [1]. Ayol butunlay uy yumushlari yig‘indisiga aylantirilib, uning nutqi ham shunchaki takrorlanuvchi, zerikarli tovush darajasiga tushiriladi. Dekonstruksiya nuqtai nazaridan eng muhim belgi — kelinga nisbatan doimo jonsiz narsa uchun ishlatiladigan “it” olmoshining takrorlanishidir: she’r davomida kelin hech qachon “she” (ayol) sifatida atalmaydi. Bu so‘z tanlovi ayolning shaxslikdan mahrum, butunlay buyumga aylantirilganini til darajasida mustahkamlaydi.

Diqqatga sazovori shundaki, she’rda nafaqat ayol, balki murojaat qilinayotgan erkak (“applicant”) ham narsaga aylantiriladi: u yalang‘och, “boshi bo‘sh” holatda tasvirlanadi va unga ham qattiq, qora “kiyim” kiydiriladi. Muhimi, bu kiyim nikoh liboslari bilan dafn liboslari orasidagi farqni ataylab xiralashtiradi — nikoh, xuddi o‘lim kabi, insonni “ko‘madi”. Shu bois “The Applicant”ni tor feministik shior emas, balki nikoh tuzumining har ikki jinsni ham qattiq, jonsiz ijtimoiy rollarga majbur etishini fosh etuvchi kengroq ijtimoiy hajv sifatida o‘qish o‘rinlidir.

“The Applicant”ning “Daddy” bilan bir kun farq bilan yozilgani ham tasodifiy emas: agar “Daddy”da otalik hokimiyati yakka shaxsga qaratilgan tarzda tanqid qilinsa, “The Applicant”da xuddi shu patriarxal mantiq jamiyat darajasida — nikoh, savdo, iste’mol tili orqali fosh etiladi. Bu esa Plath ijodiy tafakkurining kengligini ko‘rsatadi: u patriarxal hokimiyatni shaxsiy, ijtimoiy va madaniy darajalarda bir vaqtda tahlil qila oladi.

3. “TOMOQ QIRISHI”: TOVUSH ORQALI NAZORAT VA ICHKI CHEKLANISH

Xudoyberdiyevaning “Tomoq qirishi” she’ri uning tanlangan she’rlari orasida alohida o‘rin tutadi, chunki u ona yoki Vatan mavzusidan farqli o‘laroq, bevosita er-xotin munosabatlari va oiladagi hokimiyat munosabatlarini tasvirlaydi [5]. She’rning boshida ota (er)ning kelishi uning tomoq qirishi ovozi orqali oldindan bilinishi ko‘rsatiladi: *“Ota kelganini doim qishu yoz, Tomoq qirishidan bilar edilar”* [5]. Shu tariqa jismoniy, deyarli beixtiyor, jiddiy ma’no yukini tashimaydigan tovush — tomoq qirishi butun oilaviy hokimiyatning ramziy belgisiga aylantiriladi.

She’rning asosiy o‘zgarish nuqtasi — hokimiyat munosabatlarining ayol ruhiyatidagi izini ochib berishdir. Shoira erkak va ayol holatini keskin qarshilantiradi: erkak “bemalol” o‘tirsa, ayol “tipirchilab” o‘ziga joy topa olmaydi. Bu qarama-qarshilik patriarxal oila tuzilishining nomutanosibligini, ayolning doimo “hushyor” bo‘lishga mahkumligini yaqqol ko‘rsatadi va Beauvoirning ayolni immanensiyaga, ya’ni harakatsiz, kutuvchi o‘ringa mahkum etish haqidagi fikrini she’riy tarzda ko‘rsatadi [3].

She’rda “yo‘lbars” metaforasining qo‘llanishi alohida e’tiborga loyiq. Dastlab bu obraz erning kuch-quvvatini ifodalasa, she’r davomida u ayolning ichki holatiga ko‘chadi. Xudoyberdiyeva ijodida “yo‘lbars” obrazi umuman bostirilgan, jamiyat “jilovlashi kerak” deb hisoblagan ichki-tabiiy kuchning ramzi sifatida ishlaydi — bu Plath she’riyatidagi “sher” yoki “asalari” obrazlariga ichki jihatdan yaqin turadi. Bu — ikki madaniyatda mustaqil ravishda shakllangan, ammo bir xil chuqur ruhiy ehtiyojga javob beruvchi badiiy usuldir.

She’rning yakuniy bandi alohida ruhiy chuqurlikka ega: ayolning tushlarini ham bezovta qiluvchi tomoq qirishi ovozi erning nazorati uning ongsiz, eng ichki qatlamigacha kirib borganini anglatadi. Bu — patriarxal hokimiyatning shunchaki tashqi majburlash emas, balki ayol ichki dunyosiga singib ketgan, uzluksiz kuzatuvga aylanganini ko‘rsatadi. Nazariy jihatdan buni Lakan nazariyasidagi “Boshqa”ning inson ongida ichkilashtirilishi sifatida talqin etish mumkin: er endi jismonan hozir bo‘lishi shart emas, uning ovozi ayol ruhiyati ichida doimiy “kuzatuvchi” sifatida yashaydi.

Uslub jihatidan Xudoyberdiyeva bu holatni yirik, teatrga xos ramzlar orqali emas, kundalik, eshitiladigan mayda tafsilot orqali fosh etadi. Bu jihat uni Plathning ochiq, bo‘rttirilgan, teatrga xos uslubidan ajratib turadi. Shunga qaramay, ikki shoira ham bir xil natijaga erishadi: ular “tabiiy” deb qabul qilingan itoatkorlik va nazoratni ichdan yemiradi, ya’ni patriarxal diskursni dekonstruksiya qiladi [5].

4. QIYOSIY TAHLIL: O‘XSHASHLIK VA TAFOVUTLAR

Ikki she’rni yagona yo‘nalishda chog‘ishtirish bir qator chuqur o‘xshashliklarni ochib beradi. Birinchidan, har ikkala shoira ham gender rollarining “tabiiyligi” haqidagi soxta tasavvurni yemiradi: Plath nikohni

savdo bitimiga qiyoslash orqali, Xudoyberdiyeva esa oilaviy hokimiyatni tovushli belgi orqali ko‘rsatib, ayolga yuklangan ijtimoiy rolning sun’iy va majburiy tabiatini fosh etadi. Ikkinchidan, ikkala asarda ham patriarxal nazorat ayolning eng ichki, ongsiz qatlamigacha kirib boradi. Uchinchidan, ikkala shoira ham rasmiy feministik harakatlarga qo‘shilmagan holda, sof badiiy vosita — she’riy til orqali gender masalasiga chuqur ta’sir ko‘rsatadi; bu konfessional she’riyatning madaniyatlardan yuqori turuvchi xususiyatini ko‘rsatadi.

Ayni paytda, tafovutlar ham muhimdir. Avvalo, patriarxal diskursning namoyon bo‘lish uslubi farqlanadi: Plathda u ijtimoiy-iqtisodiy til (nikoh, savdo, reklama) orqali, Xudoyberdiyevada esa kundalik, maishiy-tovushli tafsilot orqali ifodalanadi. Uslub jihatidan Plathning teatrga xos, bo‘rttirilgan va ochiq-hajviy yo‘nalishi Xudoyberdiyevaning nozik, kuzatuvchan, hayotiy uslubiga qarama-qarshi turadi. Nihoyat, ayol shaxsining holati ham farq qiladi: Plath she’rida kelin butunlay ovozdan mahrum, faqat “sotuvchi” tilida so‘zlanadigan “it”ga aylantirilsa, Xudoyberdiyeva ayolida boy ichki dunyo — his-tuyg‘u, xotira, iztirob saqlanadi, biroq bu ichki dunyo doimiy hushyorlik va qo‘rquv iskanjasida qamalgan bo‘ladi. Boshqacha aytganda, Plathda shaxsning yo‘qolishi ochiq fosh etilsa, Xudoyberdiyevada u nazorat ostidagi ichki dunyo sifatida namoyon bo‘ladi.

5. MADANIY-TARIXIY TAFOVUTLAR

Bu tafovutlar tasodifiy emas, balki ikki shoira ijod qilgan madaniy muhitlarning farqi bilan izohlanadi. Plath ijod qilgan XX asr o‘rtalaridagi Amerika jamiyati — iste’mol, reklama va bozor mantiqiga chuqur singib ketgan muhit edi; shu bois patriarxal nazorat uning she’rida savdo, pul va texnika tili orqali ifodalanadi. Xudoyberdiyeva ijod qilgan o‘zbek-islom madaniy muhiti esa oilaviy tartib, hurmat va kundalik maishiy munosabatlar asosida quriladi; shu sababli nazorat uning she’rida eshitiladigan, maishiy va bevosita kuzatiladigan tafsilotlar orqali namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, bu ikki farqli uslub ortida bir xil ichki haqiqat yotadi: har ikki madaniyatda ham ayolga muayyan ijtimoiy rol “tabiiy” deb yuklanadi va bu rol uning ichki erkinligini cheklaydi. Aynan shu chuqur o‘xshashlik — turli madaniy “yuza” ostidagi umumiy tuzilish — qiyosiy tahlilning eng qimmatli natijasidir. U shuni ko‘rsatadiki, madaniyatlararo qiyos, agar u har bir farq zamiridagi ichki o‘xshashlikni izchil ochib bersa, ayol subyektivligi muammosining umumiy tabiatini isbotlashda samarali usulga aylanadi.

XULOSA

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi asosiy xulosalarga olib keladi. Birinchidan, Sylvia Plathning “The Applicant” va Halima Xudoyberdiyevaning “Tomoq qirishi” she’rlari, madaniy va til jihatidan mutlaqo farqli bo‘lishiga qaramay, yagona badiiy usul — patriarxal diskurs va “tabiiy” deb qabul qilingan ijtimoiy gender rollarining poetik dekonstruksiyasi atrofida birlashadi. Ikkinchidan, bu dekonstruksiya har bir asarda o‘ziga xos uslubda amalga oshadi: Plathda ijtimoiy-iqtisodiy hajv, Xudoyberdiyevada maishiy-tovushli hayotiy tasvir shaklida. Uchinchidan, ikkala she’rda ham patriarxal nazoratning ayol ruhiyatining eng ichki qatlamlarigacha kirib borishi tasvirlanadi.

To‘rtinchidan, aniqlangan tafovutlar ikki shoira ijod qilgan madaniy muhitlarning farqi bilan izohlanadi, biroq bu tafovutlar ortida bir xil ichki haqiqat — ayolga ijtimoiy rolning majburiy yuklanishi yotadi. Bu esa ayol subyektivligi muammosining madaniyatlardan yuqori turuvchi, umuminsoniy mohiyatini ko‘rsatadi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari qiyosiy adabiyotshunoslikda Sharq va G‘arb she’riy an’analarini yagona nazariy yo‘nalishda chog‘ishtirishning uslubiy samaradorligini ko‘rsatadi va Plath hamda Xudoyberdiyeva ijodini kelgusida yanada kengroq qiyosiy o‘rganish uchun asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Plath S. The Applicant // Ariel. – London: Faber and Faber, 1965.
2. Gill J. The Cambridge Introduction to Sylvia Plath. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Beauvoir S. de. Ikkinchi jins (The Second Sex). – Paris: Gallimard, 1949.
4. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. – New York: Routledge, 1990.
5. Xudoyberdiyeva H. Tomoq qirishi // Saylanma. – Toshkent, 2000.

6. Gilbert S., Gubar S. The Madwoman in the Attic. – New Haven: Yale University Press, 1979.
7. Lacan J. Écrits: A Selection. – London: Routledge, 2001.
8. Rose J. The Haunting of Sylvia Plath. – London: Virago, 1991.
9. Bassnett S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford: Blackwell, 1993.
10. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
11. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.